

Мазепознавство

Олександр Оглоблин

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА І МОСКВА*

ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Мазепинська доба в історії України ставить перед дослідником низку проблем, які охоплюють різні ділянки українського національного життя — політичну (й військово-політичну), економічну (й суспільно-економічну), церковну, культурну-ширше духову — в аспекті внутрішнього або зовнішнього українського світу.

Всі ці ділянки важливі для історичної науки і всі проблеми Мазепинської доби — більшого чи меншого масштабу — цікаві для її дослідника. Але всеж є одна проблема — найцікавіша, бо мазепинська історіографія цікавилася нею чи не найбільше, яку ми можемо сформулювати так: Мазепа і Москва.

Ця стисла формула проте має дуже складний і різноманітний зміст, визначений і історією українсько-московських і московсько-українських взаємин; і тогочасною політикою — українською, московською, польською, кримо-турецькою і світовою; і потужною культурною експансією України на теренах Московської імперії; і економічними зв'язками між країнами Східної Європи; і врешті, особистим впливом провідарів тогочасної України й Московщини — гетьмана Івана Мазепи й царя Петра I.

Чи будемо на цей складний процес дивитися, кажучи словами М. Максимовича, з Київської Свято-Андріївської гори, чи з московського Кремля, чи в аспекті цілої Східної Європи, однаково — перед духовим зором історика буде два головні чинники тогочасних подій на Сході Європи: гетьман України Іван Мазепа — і Москва, як втілення і символ Московської Імперії й московського (російського) імперіалізму.

* Від редакції: Наприкінці 1950-х років проф. Олександр Оглоблин декілька разів виступав з доповідями на тему І. Мазепа і Москва, зокрема в 1959 році з приводу 250-их роковин бою під Полтавою. Тут подаємо недруковану його доповідь н.т. «Гетьман Іван Мазепа і Москва», беручи як базу цикл його лекцій на форумі Українського Народного Університету в Нью-Йорку і його доповідь на засіданні в Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку. Звичайно, цю статтю-повідь значно поширює монографія О. Оглоблина, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960, 408 стор. (*Записки НТШ*, том 170).

Гетьман Іван Мазепа
(Портрет гетьмана знаходиться в королівському замку
в Marcefeld-Sodermanland)

УКРАЇНА

В основі українсько-московського конфлікту й розриву Мазепа з Москвою лежала давня суперечність українських і московських державних інтересів і відповідних концепцій у змаганні за панування на Сході Європи. Українська державницька думка XVII-XVIII ст. так само як і українська політика супроти Москви від Переяславу до Конотопу, завжди стояла на позиціях української самостійності й тягlosti української національно-державної традиції. Козацько-гетьманська держава мислилася, як законний — і єдиний — спадкоємець стародавньої княжої України-Руси — насамперед на землях, заселених українським (руським) народом.

Перемога національно-визвольної революції Хмельницького скріпила цю традицію і втілила її в реальне життя тогочасної України. Політичні і культурні успіхи нової української держави, що знов стала поважним чинником на Сході Європи в добу Мазепи, природно, викликали піднесення національної гордості, одним з виявів якої було відродження старої української ідеї Києва, як «Другого Єрусалиму».

Ця ідея мала давнє коріння й довгу історію, яка ще чекає на свого дослідника. Вона з'являється в Києві, в часи Сагайдачного. Її формулюють і пропагують Іов Борецький та Ісайя Копинський; вона прийнята і в Печерському Атеней Петра Могили. З великим блиском виступає вона в часи Хмельниччини (різні варіанти її в промовах і листах Сильвестра Косова, Теодосія Василевича, Максима-Методія Филімоновича, Павла Тетері тощо).

В часи Мазепи вона набуває особливої популярності. Запоріжжя — кошовий отаман Василь Кузьменко в листі до Мазепи 26.II.1693 р.:

«истинну рекши, именно во втором Иеросалимѣ, в богоспасаемом градѣ Киевѣ».

Леонтій Боболінський вносить її разом з посланням І. Копинського до Я. Вишневецького (в Густинському літопису) до свого «Лїтописца» 1699 р. А з особливою силою і новим політичним звучанням виступає вона в творах Теофана Прокоповича, головне в його «Володимирі» і в казаннях 1705-1706 рр.: Київ, що його

«всі християни одностайно називають другим Єрусалимом і Новим Сіоном».

Слушно каже проф. Ю. В. Шевельов, що в цих творах Т. Прокоповича ідея Другого Єрусалиму-Києва стає такою ж типовою для української національно-політичної свідомості, як ідея Третього Риму — Москви — для свідомості московської.

Не втрачаючи свого традиційного антиримського (колись і антигрецького), а властиво антипольського наставлення, українська ідея Другого Єрусалиму вістряє своїм повертається проти московського III Риму й стає важливою ідейно-політичною зброєю Мазепинської України в її змаганні з Москвою.

МОСКВА

По другому боці східноєвропейського змагу була Москва — московська держава — московське Царство, яке, починаючи з кінця XV століття поволі перетворювалось на московську імперію.

Московські царі з династії Рюриковичів вважали себе за законних спадкоємців київської княжої династії — й ці династичні права й претенсії, разом з московським царським титулом, перейняла на себе нова московська династія Романових. Переяславська угода 1654 року створила легальний претекст для цих претенсій московських царів на київську спадщину. Московська теорія (XVI ст.) Третього Риму ідея єдиного й останнього православного царства на землі стала ідейною зброєю московсько-імперіалізму і в його наступі на Українську козацьку державу. Військо-

вий союз, укладений Б. Хмельницьким з московським царем 1654 року, Москва, протягом наступних десятиліть, поволі перетворила на військово-політичний союз України з Московським царством.

На зміну Переяславу I 1654 року приходять Переяслав II 1659 року, і все ж навіть у праві, в державній практиці й свідомості Москви — Українська Держава — «Малоросійське Государство», раз-у-раз попадаючи під політичний тиск Москви, продовжує існувати і далі, московський цар був царем і государем і «Малої Росії» — «государь и оборонитель Малоросійського краю», як називав себе Петро I у 1709 році, під час українсько-московської війни. Такий був стан за гетьманування Івана Мазепи й царювання Петра I.

СУПЕРЕЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО Й МОСКОВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Українська держава існувала тоді як держава під владою Війська Запорозького, і саме тому Гетьман Війська Запорозького був і вважався головою і володарем Української держави. Зрештою, це була головна і єдина надійна ознака державно-правного статусу України. Але це створювало небезпечну подвійність:

- 1) Московський цар був царем України («Малої Росії»),
- 2) Московська держава, очолена царем, що був водночас царем України («Малої Росії») — і Україна, як держава Війська Запорозького, очолена гетьманом цього війська.

Все залежало від реального співвідношення сил — в їх історичному розвитку.

МОСКВА ПРОБУЄ ЗАПЕРЕЧУВАТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВНИЙ СТАТУС УКРАЇНИ

Після обрання Мазепи на Гетьмана, Москва зробила першу спробу легально — шляхом міжнародно-правної угоди — заперечити державний суверенітет України. Це був славетний XIX пакт Коломацької угоди 1687 року. Ця спроба зазнала поразки, великою мірою завдяки політиці Мазепи щодо Москви — зокрема в 1690-х роках, у перший період його гетьманування. 1702 р. запорожці казали, що «Государство Московское давно желает и на то способов ищет», щоб «всі малоросійські українні люди» були «Москвѣ невольниками».

Можна думати, що це антиукраїнське вістря Коломацької угоди було дещо притуплене московським палацовим переворотом 1689 року, коли новий уряд Петра I, заінтересований у підтримці з боку українського уряду й гетьмана Мазепи, погодився на деякі зміни й полегшення в Коломацькій угоді.

Будь-що-будь, у 1690-х рр. Україна повністю зберігає всі свої державні права — і в сфері військової, і в сферах адміністрації, судівництва, економіки тощо.

Українське військо — козацьке і, звичайно, охотницьке виступає, як

окрема, підлегла тільки українській владі, збройна сила. Московське військо не вступає на Україну без заклику з боку українського уряду або без погодження з ним. І навіть під час спільних походів українське й московське війська зберігають своє окреме командування.

Так само московська військова влада (навіть у Києві) не втручається офіційно у справи українського уряду та місцевої адміністрації й суду.

Можна сказати, що майже до початку XVIII століття не було змін у цій політиці московського уряду на Україні, наслідком чого зберігалася певна рівновага у взаємовідносинах українського та російського урядів. Звичайно, бували різні надужиття й льокальні інциденти. Інша справа, що московський політичний вплив на Україну тривав і далі — і кращі, свідоміші елементи української громадськості це добре розуміли. Але зовні могло здаватися і справді таки здавалося, що провідником московської політики на Україні був самий український уряд і особисто гетьман Мазепа.

* * *

Немає більш зненавидженого Москвою імення в цілій історії московсько-українських взаємин, як імення гетьмана Мазепи. 1708 р. Москва видала смертний присуд на тоді ще живого гетьмана Мазепу, але могла виконати його лише над фігурою його, бо сам Мазепа був тоді поза межами московського впливу. Тоді ж московський уряд наказав українській православній церкві виголосити церковну клятву на Мазепу. Над пам'яттю померлого гетьмана Петро I встановив орден Юди.

Протягом цілого XVIII і XIX ст. московський уряд наказав у церквах проклинати Мазепу (до 1905 р.). Проклинали ім'я того, хто ті самі церкви колись так ретельно будував. І навіть у тих самих церквах, які Мазепа будував.

Мазепинців, як московський уряд називав послідовників Івана Мазепи, переслідували і в XVIII, і в XIX, і в XX століттях. Мазепинство в московській мові стало символом українства. І тому українство не вирікається його імення, хоч воно, може, й не цілком точно передає зміст новітнього українства. Навіть у часи після революції 1917 р. мазепинство в московському розумінні цього слова набрало ще актуальнішого значення.

Ворожість червоної і білої Москви до мазепинства і тим самим до гетьмана Івана Мазепи ще зростає, тай зростає далі. В 1950 р. у виданні Всесоюзної Академії Наук «Исторические записки» молодий російський історик одесит Венямін Шутой надрукував статтю під назвою «Измена Мазепи», де повторив у ще брутальнішій формі всі ті закиди, обвинувачення, всі ті прокльони, що їх посилав московський царський уряд на адресу великого українського Гетьмана. А тези Центрального Комітету комуністичної партії ССРСР, присвячені історії України з нагоди 300-ліття Переяславської угоди, також не могли не згадати ймення гетьмана Мазепи, як, пробачте мені цю цитату, «подлого предателя, пытавшегося оторвать Украину от России и встановить иноземное иго». Так наче б то московське «иго» для України не було чужоземне. І на еміграції, зокрема в Німеччині, де доводилося, хоч рідко, стикатися нашим людям з москов-

ськими емігрантами, і старими, й новими, по таборах, як мені переказувано, то чулося замість слово «українці», часто «мазепинці», «сепаратисти».

Ми можемо тільки визнати щирість й одвертість нашого історичного ворога. Він не тільки прокляв Мазепу, але й сказав нам ясно, за що він його прокляв. А прокляв він його за те, що Мазепа хотів визволити Україну від московської влади, хотів зробити її незалежною українською державою і для того мусів розірвати ті стосунки, які перед тим в'язали Україну з Москвою.

Як же українська історіографія поставилася до Мазепи? Треба визнати, що постать гетьмана Мазепи в українській історіографії і в давній, і навіть в сучасній ще не є визначена так, як належало б. Костомаров, правда, в пізніших своїх творах писав, що гетьман Мазепа «как историческая личность не бил представителем никакой национальной идеи»; Куліш з властивим йому полемічним запалом називав Мазепу патріархом зради; Лазаревський вважав, що головною метою Мазепи було віддати Україну знов під владу Польщі й відновити польський шляхетський режим на Україні. Навіть Михайло Грушевський писав, що із становища дійсної історичної правди не дуже заслужено Мазепа попав у ролю класичного представника українського ірредентизму. Мазепа в дійсності не був, мовляв, ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму. Це саме писав і Драгоманов. Лише Антонович, єдиний мабуть з велетнів старої української історіографії, уважав, що Мазепа це єдиний з поміж діячів XVII віку справжній політик. Він був дуже щирим й гарячим патріотом, але, мовляв, він помилявся у виборі шляху.

Сучасна нам українська історіографія, навіть вільна українська історіографія, про підсоветську немає чого й говорити, також ще не має належної, правильної оцінки постаті гетьмана Мазепи. Ось наприклад, проф. Андрусяк рішуче заперечує автономістичний характер діяльності гетьмана Мазепи перед 1705 р. У своїй *Історії Козаччини*, виданій у 1948 р. проф. Андрусяк пише:

«Мазепа до 1705 р. щиро вірив у кращу долю України в єдності з Московщиною. Слушно закидали йому запорожці, що його душа в Москві, а на Україні тільки його тіло».

Шойно в 1708/9 рр. пише М. Андрусяк, «Мазепа здобувся на речника українських національних державних інтересів того часу». І це думка не лише М. Андрусяка, але й декого з інших сучасних українських дослідників.

Виникає питання, чи дійсно гетьман Мазепа став речником українських державно-національних інтересів лише в 1705 р.? Отже лише за чотири роки до смерті. Або навіть в 1708/9 р., коли шведи прийшли на Україну. Чи, може, він був ним раніше, і значно раніше цього часу? Відповідь на це питання можуть дати тільки джерела, зокрема документальна біографія Івана Мазепи і студіювання його політичної та державної діяльності.

Кілька даних біографічного характеру. Я подаю їх зараз тому, що як

мені нераз навіть в останній час довелося пересвідчитися, біографія Івана Мазепи ще не розгорнена. Ще й тепер в писаннях наших істориків часто-густо повторюються зовсім невірні твердження щодо біографії гетьмана Мазепи перед тим, як він був обраний на гетьмана, отже перед 1687 р. І досі дискусійною є й дата народження Мазепи. З легкої руки покійного академіка Михайла Возняка, більшість українських істориків приймає тепер, що гетьман Мазепа народився в 1632 році, бо є вказівки на таку дату, але, на мою думку, вказівки непевні, з других рук взяті, не з оригінальних документів, а з переказів тих документів, зроблених в XIX ст. і то не фахівцями-істориками.

Я гадаю, що дата народження гетьмана Мазепи встановлюється цілком безсумнівно людиною, яка дуже добре знала те, а саме наступником Мазепи, гетьманом Пилипом Орликом. Пилип Орлик, в одному із своїх листів 1741 р. пише: «Мені тепер 70 літ, стільки, скільки мав небіжчик гетьман Мазепа в Бендерах». Ми знаємо добре, що гетьман Мазепа був в Бендерах 1709 р., і тоді йому було 70 літ, отже народився він 1639 р.

Дуже мало відома його молодість. Тут багато неясних, навіть фантастичних оповідань про те, як вона пройшла. Дослідники приділяють увагу різним оповіданням про те, як Мазепа захоплювався багатьма, навіть чужими жінками, й на цьому ґрунті мав великі прикrostі. Це все дуже поетичне, романтичне, але немає, або майже не має документальних даних, які б це могли ствердити.

Досконало відомо тільки те, що народився він в старій українській шляхетській родині Білоцерківського повіту, в родовому селі Мазепинцях, а батько його Адам Степан Мазепа був Білоцерківським міським, або, як тоді казали, городовим отаманом і як такий згадується в 1654 р., коли він брав участь в делегації української покозаченої шляхти до московського посла, боярина Бутурліна, у Переяславі: він наче б присягнув Москві в Білій Церкві того ж року, але, очевидно, Степан Адам Мазепа не був прихильником Москви, бо в 1658 р. він був одним з активних діячів Гадяцької унії, яка встановлювала Велике Князівство Руське, як рівноправну частину триєдиної федеративної Речипосполитої, що складалася з Корони Польської, Великого Князівства Литовського й Великого Князівства Руського. Отже Степан Адам Мазепа був прихильником гетьмана Виговського і, можна сказати, належав до польської орієнтації.

Мати Івана Мазепи, Марина Мокієвська, також з білоцерківської української шляхти, була освіченою жінкою, ми маємо збережені до цього часу її автографи, мовою польською й мовою українською писані. По смерті свого чоловіка вона записалася членкинею до Луцького Хрестовоздвиженського Брацтва, а незабаром приймає чернецтво і стає згодом ігуменею Київсько-Вознесенського жіночого монастиря, який був коло Київсько-Печерської Лаври.

Молодий Іван Мазепа вчився з початку в Київсько-Могилянській Колегії, далі продовжуючи своє навчання філософії (вчився в єзуїтській Колегії у Варшаві), а десь 1658 р. виїхав за кордон для завершення своєї освіти й набуття дипломатичного досвіду. Коли він повернувся з закордону, це було десь наприкінці 1659 р., король Ян Казімір робить його своїм по-

коєвим дворянином. Отже він був, так би мовити, камерюнкером при королівському польському дворі.

Дослідники сперечаються, чи це було при дворі Яна Казіміра, чи королеви Марії Людвіки, але зрештою це не має великого значення. Його батько в 1662 р. дістає звання Чернігівського підчашого. В 1663 р. Іван Мазепа, як покоєвий дворянин короля, бере участь у поході Яна Казіміра на Лівобережну Україну, але вже під час походу, як оповідає Козацький Літописець пожегнав короля, подякував йому за ласку й оселився в маєтку свого батька в Мазепинцях, очевидно, допомагаючи йому в його господарчих справах, бо батько був уже старий і справді, в 1665 р. помер.

Мазепа не перестав бути близькою людиною до королівського двору, і в тому ж 1665 році, король передає звання Чернігівського підчашого, яке звільнилося після смерти батька, Іванові Мазепі.

Як королівський покоєвий дворянин, Мазепа, виконує низку досить важливих і делікатних дипломатичних доручень короля. В 1659 р. він їде з дипломатичною місією до гетьмана Виговського, в 1660 р. до нового гетьмана Юрія Хмельницького, а в 1663 р. до гетьмана Павла Тетері. Отже він виконує досить відповідальні дипломатичні доручення, що вказує на те значення, яким він користувався при польському королівському дворі. Ця служба, польська служба Мазепи, властиво двірська служба, а не політична скінчилася в 1669 р., коли гетьман Петро Дорошенко, після Корсунської Ради, де вирішено було шукати союзу з Туреччиною, звернувся з закликом до всіх українських патріотів приєднатися до нього й піддержати його політичну акцію.

В кінці 1669 р. Мазепа з'являється в Чигирині і стає одним з найближчих людей Дорошенка. В науковій літературі є чимало плутанини, що до урядових позицій, які займав Мазепа при дворі Дорошенка. Дехто пише, що він був генеральним писарем у Дорошенка, і це, дуже часто повторюється. Інші кажуть, що він був генеральним осаулом.

Перше твердження цілковито помилкове, бо сам Дорошенко спростував це. Він вказував, що Мазепа ніколи не був генеральним писарем. І справді з 1669 по 1676 р. генеральним писарем у Дорошенка був не Мазепа, а Михайло Вуяхевич. Чи був він генеральним осаулом, важко сказати, бо уряд генерального осаула не був урядом сталим, так би мовити, з окресленими функціями. Генеральний осаул був властиво генеральним ад'ютантом гетьмана й виконував ті, чи інші його доручення. Можливо, що генеральним осаулом він і був. Але єдина урядова посада, про яку ми знаємо про Мазепу при дворі гетьмана Петра Дорошенка, це те, що він був у нього ротмістром короєви надворної, отже був начальником гетьманської гвардії, що вказує безумовно на його особисту близькість до Дорошенка і на повне довіря, яким він у Дорошенка користувався. Можна думати, що він цілковито поділяв і політичну орієнтацію Дорошенка, зокрема його орієнтацію в міжнародній політиці на Туреччину.

Нераз Дорошенко посилав Мазепу з важливими дипломатичними дорученнями до Криму, на Запоріжжя, до Лівобережного гетьмана Івана Самойловича. І ще, як представник Дорошенка, Мазепа знайомиться з Самойловичем і московським воєводою на Україні князем Ромодановським,

а в 1674 р. Мазепі сталася досить небезпечна пригода, яка врешті вирішила його дальшу долю. Дорошенко післав його на чолі посольства до Криму й Туреччини, додавши йому татарську ескорту і кілька десятків полонених козаків з Лівобережжя, яких Дорошенко посилав тогочасним звичаєм в подарунок ханові й султанським урядовцям. По дорозі до Криму, коло річки Інгула, на загін Мазепи напад кошовий отаман Запоріжжя Сірко і коли довідався, що це за посольство, мусів вирішити долю Мазепи.

Запорожці були дуже злі на Мазепу й хотіли його вбити. Але Сірко, як оповідає Величко в своєму Літописі, особисто його врятував. Величко передає навіть напівлегендарне оповідання, що Сірко сказав своїм запорожцям «не вбивайте цю людину, бо може колись вона ще багато добра для нашої батьківщини зробить», чи так воно було, чи ні, але в кожному разі запорожці не вбили Мазепу, а переслали його на лівий беріг Дніпра до Самойловича, який Мазепу вже знав раніше.

У Самойловича Мазепа дістає якнайкраще прийняття. Самойлович робить його гетьманським дворянином. Тоді Самойлович робив собі гетьманський двір на зразок польського королівського двору: він призначає Мазепу керівником виховання своїх дітей — гетьманичів. Дехто з дослідників ще й тепер сумнівається, як то так, таку визначну людину, як Мазепа Самойлович призначив на вчителя своїх дітей. Тут є велике непорозуміння, через те, що не простого вчителя, призначив Самойлович Мазепу, а на керманіча виховання своїх дітей, а там був цілий штаб тих учителів. Отже він мав довір'я Самойловича не тільки урядове, але й особисте, родинне, так би мовити.

Московський уряд, коли довідався про те, що Мазепа вже перебуває в сфері московського впливу, негайно, ледве місяць минув з того часу, як він був привезений до Батурина, зажадав його видачі Москві. І Самойлович мусів післати Мазепу до Москви, але просив московський уряд не робити Мазепі жодної кривди за його службу в Дорошенка й якнайскорше його повернути на Україну, бо ця людина дуже потрібна для нього, Самойловича.

Мазепа приїхав до Москви. І сталося так, що навіть клопотання Самойловича було непотрібне, через те, що Мазепа дістав якнайліпше прийняття в Москві і справив якнайкраще враження в московських урядових колах та зав'язав собі там досить поважні знайомства, які потім придалися йому в його політичній акції, аж до кінця гетьманування.

Він дістав велике государеве жалування і скоро був повернутий до Батурина, де став одним з найближчих людей Самойловича і безумовно одним з радників його державної політики. Треба сказати, що в нашій історіографії тільки в останні два десятиліття постать Самойловича стає яснішою. Вже тепер ми не можемо погодитися з оцінкою Шевченка, який колись у своєму чудовому «Іржавці» називав Самойловича дурним гетьманом; «дурний попович, дурний Самойлович». Маємо досить документальних даних про те, що Самойлович добре репрезентував інтереси української Козацької Держави обстоював їх супроти Москви й супроти Польщі й досить уміло кермував українським державним кораблем, щоб провести його крізь всі ті бурі й небезпеки, які загрожували тоді українській

Козацькій Державі зі всіх боків. І в питаннях державного інтересу України, Самойлович, особливо в другий період свого гетьманування, був людиною, яка не йшла на компроміси, за що врешті і був позбавлений гетьманської булави.

Я думаю, що великою мірою тут позначився вплив Мазепи, який з 1674 р. до 1687 р. був головним дорадником Самойловича. А Самойлович став гетьманом щойно в 1672 р. Отже майже все гетьманування Самойловича пов'язане з його співпрацею з Мазепою.

(Продовження в наступному числі)

Козацька доба України

Олександр Оглоблин
Українське Історичне Товариство

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА І МОСКВА

(Продовження)

Щороку Самойлович посилає Мазепу, як українського посла, й то головного посла, до Москви. Мазепа подовго живе в Москві, заводить собі там нові знайомства, робить впливові зв'язки й десь на початку 1680 рр. знайомиться з князем Василем Васильовичом Голіциним, який тоді став керманичем Московської держави, як фаворит царівни Софії Олексіївни.

Мазепа не тільки пильнує своїх особистих і політичних зв'язків, але також дбає, як це тоді робила вся козацька старшина, про свої економічні інтереси. Річ у тому, що білоцерківські спадкові маєтки Мазепа загинули підчас Руїни. На лівий беріг Дніпра він дістався, як каже Величко, в самому плащі тільки, як його спіймали запорожці, які при тому ще й пограбували його. На лівому березі Дніпра він був спочатку такий бідний, що мусів спрягатися з сусідом-козаком для того, щоб обробляти невеличкий клапоть землі, коло хутора, який йому надав Самойлович. Але згодом, як добрий господар, як зручний купець, який провадив великі торговельні операції, і зокрема возив до Московщини, користуючися своїми знайомствами й зв'язками там, горілку, що було звичайним людям з України найсуворіше заборонено, під страхом смертної кари, але з дозволу царського уряду це можна було робити.

У 1682 р. Самойлович зробив Мазепу генеральним осаулом. Отже фактично він стає найближчою людиною до гетьмана не тільки особисто, родинно, але й урядово, бо як каже німецьке тогочасне джерело, стає членом уряду гетьманського.

Чим пояснюються всі ці успіхи Мазепа? Цілком ясно. Пояснюються вони тим, що це була людина незвичайна, багато обдарована здібностями, розумом, талантом, освітою, здобутою на Україні й закордоном, людина, яка мала великий дипломатичний хист, яка набула досвід двірського поведження не тільки в Польщі, в Кракові, чи в Варшаві, але також закордоном; він бував і на приняттях французького короля Людовика XIV, «короля-сонця» і відвідав низку європейських країн. Він володів досконало кількома мовами, вільно говорив, крім східньо-європейських мов, мовами: німецькою, італійською і, мабуть, французькою, хоч сам Мазепа це

й заперечував у розмові з французьким дипломатом Балюзом, але досвідчене око дипломата Балюза помітило, що Мазепа регулярно читає французькі газети. Отже він стежив за європейською політикою, літературою, мав у себе добру бібліотеку, музейні збірки, зокрема збірку зброї. Це була людина, рівної якій по культурі й освіті тоді на Україні і в цілій східній Європі, мабуть, не було. Отже не дивно, що і для короля Яна Казіміра, і для гетьмана Петра Дорошенка, і для гетьмана Івана Самойловича, і для московських бояр, а особливо князя Голіцина, який був одним із найкультурніших людей у Московщині, так званим західником, який шанував європейську культуру й хотів, пересадити її на московський ґрунт, а пізніше й для царя Петра I Мазепа був великим авторитетом, людиною, яку треба було або шанувати, або принаймні використати цілковито в своїх власних інтересах, що фактично й робив московський уряд. Отак відбулося перше знайомство Мазепа з Москвою. І вже в ці часи, ще за Самойловича, Мазепа мав в Москві досить добре ім'я й досить добрі позиції, які йому придалися, коли 1687 р. гетьман Самойлович був позбавлений гетьманської булави й на його місце був обраний Мазепа.

Я не буду докладно спинятися над тим, як це сталося, за яких обставин, і скажу тільки коротко, що Самойлович був усунутий в наслідок порозуміння між українською козацькою старшиною, яка не терпіла його самовладства й обвинувачувала його в цьому, закидаючи йому, що він хоче бути необмеженим монархом на Україні і уїдливо нагадувала йому, що він попович з роду і князем Голіциним тоді, як серед старшини козацької було чимало і заслужених козаків і шляхтичів з діда й прадіда, отже спілку козацької старшини з московським урядом в особі князя Голіцина, який свою невдачу в війні з Кримом хотів звалити на голову Самойловича, користаючи з того, що Самойлович був противником кримської війни. Але справа була глибша.

Річ у тім, що 1686 р. було укладено так званий вічний мир між Москвою і Польщею. Вічний мир, який санкціонував Андрусівську угоду, отой поділ України на московську й польську частини. Самойлович був активним противником цього вічного миру. Він перестерігав Москву проти лукавих хитрощів, як він писав, Польщі. Він заявив формальний протест, коли в наслідок цього миру від України було відрізано на півночі Гетьманщини кілька повітів і прилучено до Польщі. Він заперечував проти того, що вічним миром Москва увійшла в спілку з Польщею, а також з Австрією й Венецією і Святішим Престолом проти Туреччини й Криму. Отже Самойлович мав свою політичну концепцію, яка цілком розходилася з московською політичною концепцією. А коли до цього додалися ще опозиції з боку козацької старшини й персональні інтереси лідера московського уряду князя Голіцина, то зрозуміла річ, у такій ситуації Самойлович втриматися не міг. Замість нього, гетьманом був обраний Мазепа, при чому обрання

Мазепи було прихильно сприняте і з українського боку і з боку московського. Хоч були інші кандидатури, але ці кандидатури не мали поважної підтримки й відпали.

Тоді ж 1687 р. під час походу на річці Коломаку 25 липня було укладено нову угоду між Україною й Московщиною так звану Коломацьку угоду, або коломацькі статті, які мали замінити попередні статті гетьмана Самойловича й ідучи назад, замінити Переяславську угоду України з Московщиною. Коломацькі статті відбивають безперечно загальні політичні обставини цього часу. З одного боку військово-політична перевага московського уряду, з другого боку слабкість козацької старшини в умовах повстання, яке вибухло в козацькому війську і на Гетьманщині в літку 1687 р. в зв'язку з невдачею цього походу. Повстання це було повстанням широких народніх верств козаків посполитих і міщан. Таким чином Коломацькі статті, хоч мали в основі своїй попередні статті гетьмана Многогрішного, так звані Глухівські статті з додатками зробленими за гетьмана Самойловича, але вони являють собою дальший крок на шляху до обмеження державної автономії Гетьманщини. Це насамперед позначилося на формальній стороні Коломацьких статтів.

Раніше ті статті склалися, як відомо так, що український уряд ставив свої вимоги та навіть в формі петиції, а цар давав свої резолюції. А тут є цікава новела. Після деяких фактів поруч з традиційною формулою і гетьман, і вся старшина, і Військо Запорізьке і народ малоросійський їх царській милості били чолом, являється новий додаток: і прийняли то с радістю. Суто московський додаток. Насамперед Коломацька угода забезпечувала інтереси московського уряду на Україні.

Велику увагу було приділено, зокрема актуальному питанню у зовнішній політиці. Оскільки відомо було, що Самойлович негативно ставився до вічного миру з Польщею і через те був в опозиції до антитурецької коаліції, в Коломацькій угоді було застережено, що новий гетьман повинен: 1) не мати жодних зносин з польським королем і кримським ханом, і звичайно з іншими державами; 2) не зачіпати інтересів Польщі й вічний мир і союз з нею додержувати кріпко і нічим не порушувати й нарешті посилати війсьکو разом з московським проти Криму.

Щоб забезпечити далі контроль московського уряду над Гетьманщиною, було зазначено, що при гетьмані в Батурині бути полку московському стрілецькому коштом українського уряду, але під претекстом охрани цілості його. Але найцікавішим додатком до цієї угоди, чого не було у всіх попередніх угодах України з Московщиною був акт 19-й, де було зазначено, що у взаєминах між Україною й Московщиною

«щтоб гетьману и старшине служба (я цитую дослівно в московському оригіналі — О. П. О.), великим государям, народ малороссийский всяки-

ми мерами и способи великоросійским народом соединять и в не розорваное и крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением, щоб били под одною их царскою пресветлою истедержавою обще, яко единой хрестиянскою вере и никто голосов таких не испушал, что Малоросійський край гетьманскаго regimentу а отзывает би везде единоголасно их царское пресветлое величество самодержавное державие гетьман и старшина народ малоросійський обще з великоросійским народом и вольний переход жителям из малоросійських городов в російские города имити».

Це була далекосягла програма поступового знівелювання національних особливостей українського народу і дальшої пенетрації московської стихії вже не тільки політичної, але й національної на Україні. Ця програма не була здійснена, бо згодом у своєму доносі на гетьмана Мазепу, Кочубей писав, посилаючися саме на цю статтю, що Мазепа свідомо заперечував проти здійснення цієї статті і весь час був проти любови українців з москалями, більш того забороняв навіть звичайний такий товариський контакт, забороняв взагалі всякі зближення з москалями. Мазепа, не зважаючи на цю статтю Коломацької угоди, московську статтю «забороня и припиня».

Я не спиняюся далі на інших пунктах Коломацької угоди, бо вони виходять за межі моєї теми, але скажу тільки, що інші пункти Коломацької угоди забезпечували політичні й соціально-економічні інтереси козацької старшини і в великій мірі робили й гетьмана залежним від тої старшини, отже давали можливість опозиційним колам козацької старшини в разі непорозумінь з гетьманом апелювати до Москви і тим самим уможливлувати московську інтервенцію у внутрішні українські справи. Зрозуміла річ, що Коломацька угода була цілком не вигідна для України і здійснення її в повній мірі, пакт за пактом, загрожувала зведенням державних прав України нанівець. Хоч засадничо і самостійність Української Держави, і національна окремішність українського народу тут ще визнавалися.

І от тепер 1687 р. гетьман Мазепа зустрічається з Московією, як голова української Держави. Ті відносини, які встановилися були колись, як Мазепа ще не був Головою Української Держави, мусіли змінитися і вони справді великою мірою змінилися. На зовні виглядало так, що політика Української Держави супроти Москви не змінилася й далі Україна бере участь в антитурецькій коаліції й майже що року українські козацькі полки ходять на Крим походом або облягають турецькі фортеці на долішньому Дніпрі. І далі зверхня влада належить московському цареві або на той час до 1696 р. обом московським царям, які правили в той час Іванові і Петрові.

Гетьман Мазепа виявляє всі ознаки лояльного виконання Коломацької угоди, яка справді зобов'язувала український уряд, хоч і складена була в обставинах для нього несприятливих. Особисті

взаємини Мазепи з Петром I почалися 1689 р., коли Мазепа з великим почотом української старшини, українське посольство складалося приблизно коло 1000 осіб, приїхав до Москви для того, щоб там взяти участь в святкуванні другого кримського походу, що відбувся на весні і в літку того ж 1689 р. Передбачалося, що в Москві буде відзначено тріумфом всіх учасників цього походу, а зокрема князя Голіцина, московського головнокомандуючого і гетьмана Мазепу, українського головнокомандуючого в тому поході, мимо того, що сам похід закінчився без жодних позитивних наслідків. Але в Москві сталося інакше.

Коли гетьман перебував у Москві, там стався державний переворот, який передав владу з рук цариці Софії Олексіївни й князя Голіцина в руки царя Петра I. Князь Голіцин був заарештований і засланий. Гетьман Мазепа опинився під великою загрозою, бо він вважався не без підстав приятелем Голіцина і так би мовити, його однодумцем, в питаннях загальної московської політики. Вороги Мазепи вже хотіли користатись з тої нагоди й усунути його з гетьманства, а то й кудись заслати, разом з Голіцином. Але знову таки сталася несподі ванка.

Хоч дехто з козацької старшини з персональних ворогів Мазепи й прихильників колишнього гетьмана Самойловича вже лагодився гетьманську булаву взяти до своїх рук, вже навіть поголоски пішли по Україні, що гетьмана Мазепи вже немає на гетьманстві, що він вже заарештований і засланий. Почалися в зв'язку з цим заколоти на Україні, як звичайно було при таких гетьманських переворотах. Але несподівано Мазепа повернувся з Москви переможцем і його противники на Україні змушені були замовкнути. А дехто і на довго.

Сталося так, що Мазепа зумів, як оповідають сучасники, приподобатися цареві Петрові й його дорадникам, дістати їхнє повне довір'я й відпущення його гріхів, пов'язаних з його близькістю до попереднього уряду, московського. Це тлумачення мене не цілком задовольняє. Що сам Мазепа міг безперечно заімпонувати і то в такий критичний момент, нема жодного сумніву. Так було в житті Мазепи від початку і до кінця його діяльності. Орлик, який дуже добре знав Мазепу, передає що він був незрівняний майстер-дипломатії, що він умів так обробити людину, коли хотів, що та людина ставала цілком своєю для нього. Коли йому не вдавалося це відразу, він продовжував вміло й майстерно діяти в тому напрямі аж доки не підкорював своїй волі й своєму впливові ту людину. Це була дійсно велика сила його волі, сила інтелекту, сила культури тощо. Але цього було б, мабуть, не досить ще. Питання пояснюється, мені здається, простіше.

Річ у тому, що новому московському урядові, який не знав ще чи його перемога забезпечена, навіть на московському терені, було надзвичайно важливо мати на своєму боці гетьмана України, який користаючися військовими й політичними засобами України

міг зробити так, що ця московська перемога Петра I могла дуже легко змінитися незабаром у поразку. Отже і Мазепі треба було тоді підтримки нового московського уряду хоч би зрештою вже з міркувань самої охорони, бо він був у Москві, а новому урядові Петра I потрібний був також Іван Мазепа, його допомога й підтримка, як володаря Української Держави.

Спільність інтересів на той час і призвела до того, що Мазепа повернувся на Україну, доставши велике жалювання, як тоді казали, царське, всі учасники посольства українського дістали також багаті дарунки, московські чини, звання, маєтки на Україні, а де-хто навіть і на Московщині, а противники Мазепи, які вже сподівались взяти його булаву, мусіли заплатити за те, що вони прораховувалися. Так продовжувалося без особливих змін до кінця XVII століття, до 1700 року.

Відносини між Мазепою і московським урядом бодай на зовні, але, я думаю, не тільки на зовні, принаймні деякі роки були цілком мирні й навіть дружні. Треба пам'ятати ще, що тоді Москва не втручалася безпосередньо у внутрішні справи Української Держави, і вся внутрішня Українська політика була цілковито в руках гетьмана. Тільки в справах міжнародної політики, в справах, які обходили обидві держави, тільки тоді Москва мала можливість втручатися й тоді мала справді перший голос, бо то був голос царя.

Не зважаючи на те, коли уважніше придивимося до відносин між Україною й Московщиною в 1690 рр., коли зуміємо правильно прочитати ті фрагменти всіх цих відносин, які збереглися в московських та інших архівах, бо українські державні архіви тої доби майже цілковито загинули, то побачимо, що ці відносини були і не такі дружні і навіть не такі льояльні. Це виявлялося не тільки в багатьох буденних, та щоденних справах і відносинах.

Розбіжності інтересів України й Московщини постійно були. Розбіжності, які іноді виливалися в доволі гострі конфлікти між гетьманським і царським урядом. Тут приміром, коло 1690 р. виникла справа Слобожанщини, слобідських українських полків. Гетьман Мазепа так само, як і гетьман Самойлович настоював на тому, щоб Слобідська Україна була передана під владу українського гетьмана, отже щоб слобідсько-українські полки ввійшли до складу Гетьманщини. Московський уряд вважав, що Слобідська Україна це частина Московської держави й території, яку лише пізніше залюднено було українською людністю з Гетьманщини, а також з Правобережної України і що український уряд не має жодних підстав добиватися прилучення цих полків до Гетьманщини, поширення гетьманської юрисдикції над Слобожанщиною. Отже всі домагання Самойловича в цій справі Московський уряд відкидав.

Цікаво, що кілька разів посольство українське в цій справі очолював сам Мазепа до Москви. І от, коли Мазепа вже став гетьманом, він знов порушує це питання перед Московією, мабуть спо-

діваючися, що в наслідок персональних своїх відносин з Петром I і вищим московським боярством, йому пощастить дійти до сприятливої для України розв'язки цього питання. Але так не сталося. І московський уряд мимо найкращих в тому році відносин, відповів досить гостро на домагання Мазепи, що про це навіть і помислити не можна, а не те, щоб просить.

Становище гетьмана Мазепи в цих зносинах з Москвою ускладнювалось ще тим, що весь час до Москви ішла злива скарг та доносів на Мазепу. І тепер ще в московських архівах можна знайти оті доноси на Мазепу й коли я працював в Архіві Міністерства Закордонних Справ в Москві, збираючи там матеріяли для історії мазепинської доби, то я бачив ці заяви й доноси, які іноді могли мати для гетьмана Мазепи фатальні наслідки. Підписані вони були вищими представниками української старшини і навіть деякими досить відомими в той час українськими патріотами.

Очевидно, мова йшла не про зраду, бодай свідому, українських державних національних інтересів, а про боротьбу поміж українською старшинською аристократією і гетьманською владою, владою, яка прагнула до звичайної тоді в цілій Європі, в тому числі в західній Європі, абсолютистської влади. Зразком для Мазепи був король Люї XIV, як ми знаємо. Отже старшинська аристократія намагалася тримати Мазепу весь час під ударом, шахувати його так би мовити, загрозою Москви. Але в тих же московських архівах, ми бачимо, що гетьман Мазепа відповідав не рідко, але не завжди своїм противникам тою ж метою. Він мав досить даних в тій чи іншій акції своїх противників, які могли бути шкідливими для московських інтересів.

Читаючи тепер те листування в московських архівах, можна бачити, яку зброю в руки Москві давали тогочасні наші політики і як це послаблювало врешті становище гетьмана Мазепи, проти якого Москва завжди мала досить інкримінуючого і компрометуючого матеріялу, при чому тепер не легко навіть встановити, що в тих матеріялах було правдою, а що було вигадкою, або фальшуванням. І тому не дивно, що сказав один із українців, трохи пізніше правда вже, після смерти Мазепи, який добре знав тогочасні українські звичаї в українській тогочасній політиці, це Петро Мирович, український емігрант, мазепинець, який писав своєму батькові: «В Малоросії не токмо чужие, но и свойственные сами между собою в ненависти обреталися, един другого, як возможно погубляють...»

Але нас цікавить питання про те, яка була основна ідея політики Мазепи щодо Москви?

Чи він справді, як думає дехто, навіть з сучасних українських істориків, вважав, що Україна найліпше, найкраще може залишитися в союзі з Москвою на засадах Переяславської угоди, навіть зміненої й знівченої московським урядом пізніше, чи може він шукав інших шляхів для того, щоб забезпечити державні інтереси

України. І от мені здається, що відповідь на це питання може дати історія повстання Петра Іваненка-Петрика, яке сталося 1692 р. і яке поставило на всю широчінь проблему не тільки внутрішніх українських відносин, але й українсько-московських відносин.

Петрик сам по собі був особою не значною. Він був тільки старшим військовим канцеляристом в гетьманській канцелярії, але він мав великі зв'язки і сам був освіченою і взагалі небуденною людиною. Насамперед він був внуком полтавського полковника Федора Жученка, одружений був він з небогою тоді генерального писаря Василя Кочубея, і крім того, як стверджують ці джерела, він був одним з улюбленців гетьмана Мазепи, який дуже цінував його, як здібного старшого військового канцеляриста і допускав його до важливих державних справ. Ми маємо і досі збережені оригінали, листи Петрика; пізніше маємо, як він оголосив себе гетьманом, його універсали і багато свідчень сучасників про нього і всі ці документи стверджують, що Петрик був безсумнівно визначним українським патріотом, державником, людиною освіченою, яка дуже добре знала історію України, і яка вважала, що Україні не подорозі з Москвою.

В одному із своїх листів до кошового Запоріжжя Івана Гусака, він виклав свою політичну програму, розпочинаючи повстання проти гетьмана Мазепи і проти Москви. Метою цього повстання він оголосив

«одобрання от московської власти милой отчизни своєї України». Петрик добре був поінформований про сучасну політичну ситуацію в Україні і чудово розумів велику небезпеку для неї з боку, як він каже «ненависних монархов московських і польських». Він пише: «Гдиш тие монархови наши власне як лви люти пащєки свои роздзявивши, хотячи нас коликольвег поглотити, учинити своїми невольниками. І не дивно ж крєлеви польському поневаж давно ми були його подданіе, а за Божою ласкою і поміччю з ордами за Хмельницького вибивши с подданства, такую йому учинили шкоду, от якої он и до тих час не може поправитися. Так само и хан кримський за тое на нас враждує иж ми йому и всему панству кримському в сусидстве мешкаючи, як в давних часов на поле и на води чиним шкоду, в людях и набитках, так и тепер чинимо завше. Але дивно московським царям, которіе не через меч нас обняли, але добровельни для вири християнскої предкови наши им поддалися. До того звивши наш край Чигиринский на Задніпровскую сторону, Москва обсадилася нашими людьми, от усих сторон неприятельских и отколколвег неприятели войною прийдуть, то наши городи и села попаливши и людей в потребу набравши назад поврачають, а Москва вся завше за нашими людьми, як за стеною знайдует в цілости и тим всім не контитуючися, старає всих нас починити своїми холопами и невольниками. Для чоґо первих наших гетьманов Многогрішного и Поповича, себто Самойловича, которіе за нами стояли, забрали зовсім в неволю, а потом и нас всих хотили загорнути у личное свое подданство. И щоб больш ни до чиєго ярма ни московського, ни польського не носили ми на своїх болних шиях».

Петрик втікає на Запоріжжя, далі до Криму і укладає угоду з кримським ханством, союзну угоду двох держав: України і Криму для спільної боротьби проти Москви. Це було 1692 р.

Я не буду спинятися довше на цій угоді, бо я сподіваюся її в ближчому часі знов оголосити, 25 років тому я її вперше оголосив, але тепер це видання мало приступне і я думаю його повторити. Основним пунктом цієї угоди вічного миру гусударства Малоросійського и гусударства Кримського було визначено таке: 1) Князівство Київське і Чернігівське, ми маємо в московському тогочасному перекладі,

«Княжество Киевское и Черниговское с всим войском Запорожским и народом Малороссийским имеет битъ виделоное (значить окрема, самостійна) при всяких своих волностях. Ясновельможний хан и вся його милость и все гусударство Кримское со всеми ордами кримскими имеет княжество Киевское и Черниговское и все войско Запорожское городовое и весь малоросійский народ от поляков и от Москви и от всех неприятелей обороняти всегда. Также войско Запорожское городовое и всего Малоросійского княжества силами гусударство Кримске от Москви, от поляков и от всех иных неприятелей всегда имет и повинни будут оборонять одни других».

Дальші пункти встановлюють військово-політичний, оборонний і навіть наступальний проти Москви союз двох держав України і Криму, порядок економічних зносин між ними, права посольств українських в Криму і кримських на Україні, конзульські права і т. д. Це трактат на 26 статтів, складений за всіма формами тогочасного міжнароднього права, який був укладений від імення Української Держави втікачем канцеляристом генеральної військової канцелярії Петриком і найяснішим ханом Кримським.

Виникає питання, хто уповноважив Петрика укласти цю угоду і чи міг Кримський хан укладати таку угоду, яка визнавала повність і суверенність української держави і рівноправність її з Кримською державою, яка тоді мала титул імперії і імператорський титул кримського хана визнавався тоді не тільки на сході Європи, а також у цілій Європі, зокрема у Франції. Дослідники хоч і не знали повністю цього договору раніше, але історію повстання Петрика знали, підозрівали, що за Петриком стояли якісь більш поважні українські політичні кола, які послали його вперед для цих переговорів з Кримом, які доручили йому пошукати підтримки для державних інтересів і плянів України там, де колись їх шукав гетьман Петро Дорошенко, а ще раніше гетьман Богдан Хмельницький. Цим питанням займався свого часу й я і в московських архівах я знайшов матеріяли, які дають підстави вважати, що не тільки певні кола вищої української старшини, але й сам гетьман Мазепа співчував акції Петрика, а можливо, що навіть Мазепа і доручив Петрикові цю місію, як людині, якій він особисто довіряв, яка була близька до нього особисто і крім того

належала до тих самих великостаршинських кіл, з якими безпосередньо був зв'язаний і гетьман.

Петрик людина освічена, великий патріот український і добрий дипломат. Акція Петрика скінчилася невдало в своїх практичних наслідках. Невдало тому, насамперед, що Крим мав інтереси не цілком тотожні з інтересами Української Держави і не додержав цієї угоди в повній мірі. З другого боку Петрик не знайшов підтримки з боку тих, що його вислали у цю місію, не знайшов підтримки тому, що все це передчасно оголосилось.

(Закінчення в наступному числі)

Мазепознавство

Олександр Оглоблин

Українська Вільна Академія Наук у США

Лудлов, Масс.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА І МОСКВА

(Закінчення)

Москва вжила своїх заходів і створилася загроза безпосередньої московської військової окупації на Україні, бо московське військо вже дійшло до кордонів Гетьманщини і нарешті Петрик зробив, важко сказати, чи щиро, чи тільки з тактичних міркувань, одну велику помилку. Він оголосив себе гетьманом, прийняв на себе гетьманський титул, тим самим унеможливаючи будьяку дальнішу спільну акцію з гетьманом Мазепою. З другого боку, коли Мазепа і старшина козацька не підтримали його, він висунув гасла соціяльні-боротьби поспільства і козацької черні проти козацької старшини і виступив з демагогічною програмою, яка відразу з'єднала гетьмана з старшинською опозицією, яка відразу вкинула їх в московські обійми і таким чином, ціла ця, на початку добре може й задумана, акція, зійшла на манівці і скінчилась тим, що Мазепа й інші протектори Петрика, відреклися від нього, оголосили його зрадником, а Петрик тоді цілком потрапив в залежність від кримської політики, від кримського уряду.

Ще довго після того він жив, приблизно, два десятки літ, як визнаний Кримом гетьман, так званої ханської України. Ханська Україна, це полуднева Україна (окрім Запоріжжя), яка визнавала тоді над собою, мусіла визнавати очевидно, зверхність Туреччини і Криму, де людність була переважно українська, трохи було молдавської і татарської, але переважно українська людність. Ця ханська земля так і називалася ханською Україною, мала весь район приблизно Херсонщини, частину Бесарабії, і полудневе Поділля; ця ханська Україна мала свого гетьмана, який призначався ханом кримським і який являвся чимсь середнім між васалом кримського хана, або його намісником, отже урядовцем, поставленим над тутешньою українською людністю.

Але справа Петрика, її широкий розмах, її високопатріотичні українські гасла, програмові гасла не пізніші тактичні манівці, вказують на те, що перед нами є ще мало з'ясована, на жаль, ще мало досліджена, бо мені не вдалося закінчити моїх дослідів, тільки частково вони були опубліковані, спроба лідерів тогочасної української політики, керманців тогочасної Української Держави знайти собі шлях не московський, а шлях в бік від Москви і проти Москви скерований.

Під цим кутом зору, мені здається, розглядати треба славнозвісну

думу, або пісню гетьмана Івана Мазепи «Всі покою щиро прагнуть», яка всім нам дуже добре відома і яка неначе б то досі не викликала жодних сумнівів і щодо її зрештою патріотичного наставлення, ні щодо її політичного змісту і політичних аспірацій. Перечитуючи недавно цю думу, або пісню, — як вона називається, я прийшов до висновку, що справа ця цікавіша ніж можна було раніше думати, що мова в ній іде не тільки про те, що

Всі покою щире прагнуть,
А не в еден гуж тягнуть:
Той на право, той на ліво,

що

През незгоду всі пропали,
Самі себе звозвали,

але справа в тому, що Мазепа — його авторство тут безсумнівне, документально доведене — дає картину тогочасної політичної, або національно-політичної ситуації України:

Жалься, Боже, України,
Що не в купі має сини!
Еден живєть ис погани,
Кличєть: «Сюда, атамани!
Ідім матки ратовати,
Не даймо ей погибати!»
Другий Ляхом за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Кгди аж по Дніпр Туркам дали;
Все то фортель, щоб слабіла
И аж в конєць сил неміла!»
Третій Москві юж голдуєт
І ей вірне услугуєт.
Той на матку нарікаєт
І недолю проклинаєт:
«Ліпше було не родити
Нежли в таких бідах жити!»

Що це за поділ на три частини, три орієнтації? Орієнтація турецько-татарська, перша, далі польська і третя московська. Чи дійсно Мазепа мав на увазі, якісь кола на Гетьманщині політичні, з яких одні тягли до Криму й Туреччини, другі до Польщі, треті до Москви. Так думали раніше ми і я сам так думав раніше і так думають зараз всі наші істо-

рики й історики літератури, які давно вже займалися цією думою, або піснею. Але мені здається, що відповідь нам на це дає дата цього твору. Вона відома. Цей твір написаний коло, а може навіть точно 1698 р. Я не буду утруднювати пояснення детальними міркуваннями, як я дійшов до цього висновку (бо на це треба довшого часу, може я це зроблю в окремії статті), але Мазепа подає тут картину не трьох політичних орієнтацій на Україні, хоч те не виключається також, а цілком реальну історичну картину тогочасного поділу України поміж три держави:

Єден живе із погани,
Кличе: Сюди, отамани!
Ідім Матку рятувати,
Не даймо їй погитати!

Ці слова майже дослівно взяті з універсалів Петрика, гетьмана ханської України, який саме в 1698 р. був поновлений у своєму званні гетьмана ханської України з ласки Кримського хана. Далі «Другий ляхом за грош служити По Україні той тужить» і т.д.; нема ніякого сумніву, на мою думку, що Мазепа має тут на увазі Палія, який як лідер Правобережної Козаччини служив, мусів служити Польщі і діставав разом з Козаччиною Правобережною грошову нагороду від Польщі. І нарешті «Третій Москві юж голдуєт, ей вірно услугуєт», очевидно він міг мати на увазі насамперед, коли не самого себе персонально, то становище Гетьманщини і гетьманського уряду тогочасного, який мусів бути голдовником, васалом в Москві і значить вірно їй служити. Але ж Мазепа подає тут тільки картину того, що було, а продовжує тим:

Я сам бідний не здолаю,
Хіба тільки заволаю:
Гей, панове енерали,
Чому ж есте так оспалі?
І ви, паньство полковники,
Без жадної політики,
Возьміте ся всі за руки,
Не допустіть гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагів, нуте бити!

Отже він вказує вихід з тогочасного тяжкого стану України розшарпаної між трьома державами і той вихід він бачить саме в боротьбі проти їх усіх для того, щоб боронити вольностей її

«Нсхай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм право!»

Це була програма, яка в дальших своїх консеквенціях могла повторити програму Богдана Хмельницького.

На початку XVIII століття дві основні політичні проблеми стояли перед Мазепою і тогочасним українським урядом. Перша проблема — це проблема соборності України, або проблема, разом з тим, відносин України з Туреччиною й Кримом, Польщею й насамперед з Московією. І друга проблема — це проблема старшинської опозиції гетьманській владі, або по суті проблема гетьманського абсолютизму. Кожна з тих проблем мала самостійне значення, але в поточній політиці українській щільний зв'язок між ними був безперечний.

Славнозвісна дума Івана Мазепи, яка була написана коло 1698 р., саме закликала до об'єднання всіх українських земель, підкреслюючи тогочасний стан їх роз'єднання, і вважала, як гетьман щиро про те казав, що він «сам бідний не здолає», а тільки спільними силами, тільки єдністю українською можна розв'язати ту соборницьку проблему.

В якому стані проблема української соборності була в 1700 р.? Війна з Туреччиною й Кримом закінчилася в 1699-1700 рр., договорами Карловицьким і Константинопольським, і в наслідок цих договорів збагатилися Московщина і Польща; Україна від цих договорів не дістала нічого, хоч найбільший тягар війни з Туреччиною й Кримом припав на Україну. Таким чином, перший пункт, програми гетьмана Мазепи, прилучення полудневої України до Гетьманщини, не був здійснений. Тим часом Україна була зруйнована тяжкою війною, й тому не дивно, що на початку 1700 року Мазепа, як писав російський фельдмаршал і адмірал Федір Головін, «нудит нас на шведа», отже скерує увагу Москви в бік Швеції.

Яка була мета цього? Я гадаю, що мета акції Мазепи скерувати увагу Московщини проти Швеції полягала в тому, щоб відтягти увагу московську й польську на північ далі від України, і, звичайно, охоронити українські землі від воєнної руїни, якої вони зазнали під час турецької війни. В тому ж самому році почалася північна війна. Але розвиток подій був цілком несподіваний. Вісімнадцятилітній шведський король Карл XII раптом виростає у велику військову силу. Він поодинокі розгромлює своїх ворогів, з початку Данію, споконвічного ворога Швеції, далі Московщину під Нарвою й Польщу, властиво польського короля Августа II, який разом з тим був і феодалом саксонським.

У 1702 р. шведське військо окупує Литву. Того ж року окупує цілу майже Польщу з Варшавою й Краковом, трохи пізніше, 1705 р., Шлезьк, а в 1706 р. Саксонію. Польща також була виведена з коаліції антишведської в наслідок Альтранштатського миру, укладеного між Карлом XII і Августом II. Цей несподіваний розвиток подій північної війни наблизив воєнні дії знову до української території й, що найголовніше, до української політики. Заповідалося на похід Карла XII на Москву, а разом з тим, виникла можливість шведської інкурсії на Україну, яка й сталася 1708-1709 рр. Тягар війни знову падає на

Україну. І то не лише з півночі, бо українське військо брало участь в воєнних діях Петра I проти Шведів, але також і з заходу. В 1704 р. гетьман Мазепа вирушає з козацьким військом на Правобережжя, далі в Галичину. Українська влада окупує цю державну польську територію, і, таким чином, неначебно з'являється можливість здійснення другого пункту Думи гетьмана Мазепи, а саме об'єднання Правобережжя з Лівобережжям.

В процесі цього об'єднання в 1704 р. гетьман Мазепа усуває полковника білоцерківського Семена Палія, який заважав його плянам цього об'єднання й разом з тим, до певної міри, був його політичним конкурентом в справі об'єднання Правобережжя з Лівобережжям, але тоді саме виникає основна небезпека для української держави. Річ в тому, що в 1704 році Польща поділилася на два табори; на табір московський і табір шведський.

Король Август II тримав союз з Петром I. Натомість патріотичні польські кола вважали за невластиву політику орієнтації на Московщину і висунули на чоло познанського воеводу Станіслава Лещинського, який і був обраний польським королем, в союзі з Швецією. Таким чином становище Польщі стало дуже зручним, мимо, очевидно, тої руйнації, яку той розподіл заподіяв Польщі й польському народові, бо в разі перемоги Московщини, Польща діставала свою участь у цій перемозі, в разі перемоги Швеції, Польща таки була забезпечена союзом Станіслава Лещинського з Карлом XII. І в одному й другому випадках становище української держави було zagrożене. Якщо б переміг Петро I і Август II, то поділ України на Правобережжя й Лівобережжя залишався б припечатаним. І цілком зрозуміло, що соборницькі пляни гетьмана Мазепи не могли б бути здійсненими. В разі перемоги Карла XII і Станіслава Лещинського над Петром I ціла Україна переходила б знов під владу Польщі. Це була трагічна ситуація для української козацької держави й тому в 1704 р., властиво ще навіть в 1703 р. виникає питання про те, що ж робити провідним колам України, щоб уникнути отої Сцілли і Харибди, а український державний корабель міг би пропливти між ними.

Але ця справа виглядала в практичній українській політиці зовсім не так просто. Річ у тому, що, як я вже сказав раніше, гетьманові Мазепі довелося протягом цілого свого гетьманування змагатися з старшинською опозицією. Це була опозиція старшинської аристократії абсолютній гетьманській владі. Явище, яке ми спостерігаємо в ту добу, майже у всіх країнах тогочасної Європи, і клясичним прикладом якого являється Франція.

Правда, на початку XVIII стол. становище гетьманської влади і персонально гетьмана Мазепи супроти старшинської опозиції виглядало досить зручним, бо стара опозиція з часів повстання Петрика була знищена, або замирилася з гетьманом. Гетьман Мазепа спромігся створити нові кадри української старшини з нових людей, які відзначилися

своїми заслугами військовими, або державними, своїх численних родичів і свояків, і, властиво, в перших роках XVIII ст. гетьман Мазепа не мав такої поважної особисто небезпечної для нього старшинської опозиції. Але, внутрішня боротьба самої старшинської аристократії не вщухала. Основний конфлікт між старшинською аристократією і гетьманською владою не міг бути розв'язаний, а в умовах північної війни поживалася політична активність вже нової старшинської опозиції.

В 1938 р. в виданні Українського Наукового Інституту в Варшаві в збірнику «Мазепа» покійний академік Михайло Возняк опублікував незвичайно цікаві автентичні документи, що належать до 1709 року, які торкаються тих суперечок, що виникли між українською генеральною старшиною і спадкоємцем Мазеви, його небожем Андрієм Войнаровським у Бендерах — за спадщину Мазеви. Старшина, під час того процесу, який точився перед шведською урядовою комісією, призначеною королем Карлом XII, закидала покійному гетьманові, що він «в супереч давнім законам», — я цитую той документ, — «панував на Україні самовладно», при чому подавала доволі довгий реєстр, на її думку, надужить гетьмана Мазеви. Коли ж Войнаровський зауважив, що він дивується, «як — цитую його слова, — освободителя Батьківщини проголошують її гнобителем», то старшина заявила, «що і москалі, й гетьман наклали ярмо на неї; а на запитання Войнаровського, чому ж вона не донесла про це своєчасно королеві Карлові XII, відповіла, що тоді не було те ще на часі, бо, — знову цитую той документ «інакше треба би почати подвійну війну; одну з москалем, а другу з гетьманом, а тепер вона, визволена з московського ярма, про це доносить».

Я спинюся тільки на одному моменті активності цієї старшинської опозиції. А саме на виступі Кочубея й Іскри проти гетьмана Івана Мазеви.

Я вже говорив про те, що Василь Кочубей, з початку генеральний писар, а далі генеральний суддя, був довгі роки особистим приятелем Мазеви. Але разом із тим, він був також і його політичним конкурентом. Ця конкуренція заходила так далеко, що гетьман часом був змушений навіть ув'язнювати свого генерального писаря. Як це було під час справи Петрика. Потім вони, ненавчє-то, помирилися.

Гетьманський небіж Іван Обидовський, полковник ніжинський одружився з донькою Кочубея; трохи пізніше, після смерті гетьманської Анни, Мазепа закохався в Мотрі Кочубей, донці Василя Кочубея. Кочубей був і надалі генеральним суддею, заступав гетьмана під час його відсутності, і в 1705 р. чернігівський Колегіум, присвячуючи своє друге видання «За цало одписанія Божественного» Кочубееві, робив це з зазначенням, що Кочубей є «перевенствующа особа по гетьманові», хоч формально такою особою був генеральний обозний, Іван Ломиковський. Але, очевидно, персональний вплив Кочубея був такий великий і його особисті зв'язки з Мазепою були такі міцні, що це бу-

ло всім відомо й ясно. Він був «первенствующою особою» по гетьманові.

І от в кінці 1707 р. ця первенствующа особа, давній приятель, спільник, політичний одностудець гетьмана Мазепи, звертається з доносом на нього до московського уряду. Це досить відома справа, відома в історії, відома в літературі, відома в публіцистиці, але вона ще й досі, на мою думку, не цілком з'ясована. Ні сучасники, ні нащадки, ні ми тим паче, не можемо виправдати цього вчинку Кочубея. Але було б великою помилкою думати, що Василь Кочубей не був українським патріотом, що він не хотів самостійности української держави, що він був якимсь московським агентом, чи навіть москвофілом з переконання. Так думати було б великою помилкою. Не тільки особиста помста Мазепі за справу з Мотрею Кочубей керувала тут Василем Кочубеем.

На початку 1928 р. в московському архіві Міністерства Закордонних Справ, я переглядав автентичні слідчі й судові справи Кочубея, — дві, властиво, справи; одна слідча справа, яка точилася у Смоленську, в похідній канцелярії Петра I, друга — це судова справа, яка відбувалася в Вітебську, бо похідна канцелярія Петра I, у зв'язку з подіями Північної війни, пересувалася з місця на місце. Два великі фоліанти містять, оригінали доносів Кочубея, всіх паперів, які Кочубей з собою привіз, щоб довести правдивість свого доносу, свідчення, дані Кочубеем, Іскрою та їх одностудцями перед і під час тортур. Мушу сказати, що коли я дивився на темні плями на тих паперах, мені здавалося, що то плями крові, які там залишилися, після допиту кочубеївців на тих тортуріах (записи робилися тут же, в камері тортур). Чимало документів тих справ було опубліковано вже, але я знайшов чимало нових документів, що їх попередні історики, а зокрема Бантиш-Каменський і Костомаров, які найбільше займалися тими справами, залишили поза межами своєї уваги і досліду.

Що виглядає з тих документів? Виходить, що Кочубей, Іскра й їх одностудці мали свою політичну концепцію, яка, як їм здавалося, була протилежною політичній концепції гетьмана Мазепи. В умовах Північної війни, в умовах зростання тягару над українською людністю, загрози втрати української автономії в наслідок централістичних заходів Петра I, виникало питання про те, де шукати виходу з цієї ситуації? Куди звертати свою увагу для того, щоб рятувати українську державу? Частина української старшини звертається в бік Польщі, шукаючи порозуміння з певними колами польської й литовської магнатерії для того, щоб бодай зберігти для України статус Великого Князівства Руського, визначеного свого часу в Гадяцькій унії 1658 року.

Друга частина старшини, яка була більше зв'язана з південними полками Гетьманщини, яка спиралася на Запоріжжя, шукала порятунку в союзі з Кримом і евентуально з Туреччиною. Вони вважали, що орієнтація на Польщу це небезпечна, навіть згубна орієнтація, непопулярна в широких масах української людности, отже треба шукати

допомоги з боку Криму і Туреччини. Ми маємо документальні дані, які стверджують, що свояк і близький приятель, однодумець Кочубея, Іван Іскра, полковник полтавський, саме орієнтувався на Крим, провадив переговори з кримським ханом в 1703 р. і таким чином відновлював традицію, яка була визначена Петриком в договорі з Кримом в 1692 р.

Отже, коли гетьман Мазепа в певних умовах, з певних міркувань, про які зараз скажу, прихилився був до польської орієнтації генеральної старшини української, або точніше, підтримав деякі заходи генеральної старшини, що трималася польської орієнтації, природня річ, що Кочубей, Іскра й інші представники старшини, пов'язані з Полтавським полком і взагалі з полудневими полками Гетьманщини, також почасти з Слобідськими полками, мусіли виступити проти цієї орієнтації і, вважаючи гетьмана Мазепу за прихильника, щирого прихильника польської орієнтації, вони визнали його за *spiritus movens* цієї орієнтації. Я вважаю, що це й було політичним підґрунтям доносу Кочубея, окрім всяких особистих моментів і ресентиментів, які розділяли Кочубея й Мазепу. Бо, треба сказати, що, як завжди в житті буває, так і тут, у політичному житті, не обійшлося без жіночого впливу.

Сам Василь Кочубей, особистий приятель гетьмана Мазепи міг би якось з ним порозумітися, але, крім Кочубея, була ще Кочубеїха, Любов Федорівна Кочубей, донька полтавського полковника, Жученка. Жінка, про яку всі сучасники кажуть, як про владну, честолюбну жінку, яка ніяк не могла помиритися, чому це гетьманом є Іван, а не її Василь. У своєму листі до Кочубея, Мазепа вже після доносу, першого доносу Кочубея, бо їх було два, писав:

«Не можеш прав до речі і когда свободен бити от печали, а барзил своего здоровья певен, поки з серця своего бунтовничого духу не виблюнеш, которий, так розумію, не так з уломности натуральной, яко з подусти женской, в собі імієш, і если ж з Боского презрїнія тебї і всему дому твоему зготувалася якая пагуба, то не на кого іншого нарікати, плакати, тільки на свою й женскую проклятую пиху, гордість і високоуміє імієш, — і додає гетьман, — «як то посполіті мовлять: гдзе огонь жондзі, там глова блондзі».

Мені довелося бачити в одній приватній збірці в Києві, невідомий нашим історикам мистецтва, бо він ще досі не опублікований, портрет Василя Кочубея. Старовинний портрет, десь з початку XVIII століття, і на цьому портреті підпис: Гетьман Кочубей, хоч відомо, що Кочубей гетьманом не був. Очевидно, певні кола, близькі до Кочубея та його родини, мали такі аспірації, вважали, що Кочубей має бути гетьманом і вже навіть заздалегідь приготували такий портрет.

Коли Кочубей й Іскра поїхали до Петра на ті допити, Мазепа, за словами Орлика, був дуже занепокоєний. Орлик вже пізніше, 12-13 ро-

ків по тому згадував: «Видіхем його Мазепу, великою боязною одержимого». Правда Петро заспокоював Мазепу. Колись він сказав, що він не повірив би й янголові, якби той доніс про надужиття гетьмана. Петро думав, що Кочубей та Іскра були інспіровані Данилом Апостолом, як цареві було відомо, старим ворогом Мазепи і, до речі, святом Кочубея.

Гетьман вважав за потрібне вжити певних заходів. Він відібрав від старшини ключі від державної скарбниці, бо мусів розщедритися. Це, правда, дорого його коштувало, бо, як він казав сам Орликові «Москва гроші любить». Було дано за справу Кочубея цареві 2 тисячі дукатів, Меншикову 1 тисячу дукатів і 6 великих срібних бутлів, канцлеру Голловкінові тисячу дукатів, фельдмаршалу Шереметеву 500 дукатів і декілька срібних начинь, бо старий фельдмаршал любив не тільки жінок, але й срібні речі, підканцлеру Шафирову дано було 500 дукатів, князю Долгорукому, Григорієві Федоровичу, послові в Варшаві, було дано 600 дукатів, а секретареві похідної канцелярії Петру Стефанову було дано 100 дукатів.

Але яке ставлення було Мазепи до Кочубея та його родини? Як тільки гетьман довідався про те, що Кочубей виїхав до Московщини, властиво, до Смоленська, він посилає через Апостола, передати Кочубеєві, щоб він не їхав до Москви, а окольними шляхами втікав до Криму, бо Мазепа знав, чим скінчиться ця справа. Він хотів врятувати свого старого приятеля Кочубея. Коли Петро I зажадав видачі Апостола, якого він вважав головним інспіратором в справі Кочубеєвій, Мазепа рішуче відмовив, і всяким способом боронив Апостола від підозри з боку російського уряду. І нарешті, сконфіскувавши *ex officio* маєтки Кочубея, Мазепа дав 4 тисячі дукатів (на той час це були величезні гроші) на прожиток Кочубеїсі. Але, врешті Мазепа мусів закінчити справу з Кочубеєм так, як вона закінчилася, себто стратою Кочубея з наказу Петра I, бо так диктувала державна рація стану, і все ж він зробив же, що від нього залежало, щоб врятувати свого старого друга і, можливо, однодумця. Це вказує на те, я гадаю, що Мазепа добре розумів, що Кочубей не був ворогом України, не був зрадником української держави, або бодай не хотів бути таким зрадником і тільки мимоволі ним став.

Виступ Кочубея справив велике враження на Україні. Мазепа писав цареві, що в Кочубея чимало «сродников, котрих де много есть знатних людей и прииом гетьмана и во всех полках во всех единомисленников Кочубея за словами Мазепи, розсївають ся многі плевели». Але справа була не тільки в знатних людях. Приміром в містечку Оленівці на Чернігівщині челядника сина генерального обозного Ломиковського, що вимагав підводи, старшина тамошня била, і з містечка «отнявши лошадей вигнала з такими виговорами: полно де вашого гетьманського панства, приїдет на вашу всіх погибель Кочубей». Були чутки також, що Іскра, спільник Кочубея повернеться гетьманом. Те все

було в 1708 році в літку і за таких обставин: страта Кочубея, на яку погодився Мазепа, була єдиним виходом із ситуації, яку створив не сам Мазепа, можливо навіть і не сам Кочубей, а та боротьба, яка точилася між старшинською опозицією і гетьманською владою і яка загострілася в такий драстичний, в такий антидержавний спосіб.

Які ж були пляни самого гетьмана Мазепа? Була польська орієнтація, відновлення Гадацької унії і відновлення Великого Князівства Руського, була орієнтація кримська, турецька на основі договору Петра з Кримом 1692 р. Як же ставився сам гетьман Мазепа до цих питань, де він знаходив вихід з тої ситуації? Для нього було ясно і з погляду здійснення його завдань — тих, про які він в Думі своїй писав, завдань соборности України і об'єднання всіх українських політичних сил для виборення й забезпечення цієї соборности. Для нього було ясно, що рано, чи пізно з Москвою доведеться розірвати. І коли під час Північної війни, особливо починаючи з 1703-1704 рр. прийшов момент, коли цей розрив був уже цілком неминучим і в наслідок московської політики супроти України і в наслідок певного ходу міжнародно-політичних подій того часу, гетьман мусів зайняти своє становище до цих питань.

До кримської концепції гетьман не міг поставитися прихильно, не з засадничих може причин, бо він сам був колись Дорошенківець, але з причин вже тих, що кримську концепцію, боронили його вороги політичні й особисті, а також тому, що з кримською концепцією було пов'язане в той чи інший спосіб ненависне для гетьмана ім'я Петра, який тоді був гетьманом ханської, цебто полудневої України, отже був конкурентом гетьмана Мазепа. Не міг погодитися Мазепа на кримську концепцію вже й тому, що вона, як сказав би, мала в тих роках, з початком XVIII ст. децю провінційний характер; вона була осторонь тих великих світових подій того часу, що відбувалися на терені Північної війни. Вона не узгляднявала того, що доля України вирішується не на півдні, а на півночі і на заході. Ця концепція була для нього принаймні не серйозна, і він її відкинув.

Польська концепція, гадацька концепція для Мазепа була цікавіша. Вона давала можливість здійснити бодай основну мету Мазепа, з'єднати Правобережжя з Лівобережжям, хай навіть в складі Речі Посполитої, але під умовою, що Україна стане Великим Князівством Руським, отже рівноправною країною з Кораною і Великим Князівством Литовським. На випадок перемоги Швеції й Польщі Станіслава Лещинського це був той мінімум, на який зрештою українська політика могла піти, щоб звільнитися з-під московської влади.

Але Мазепа мав також свої застереження й проти цієї польсько-гадацької концепції, чому? Тому, що ця концепція в разі своєї реалізації давала можливість зросту старшинської аристократії, яка здобула б собі такі самі права, які мала магнатерія в Великому Князівстві Литовському у Короні Польській. І для абсолютної гетьманської влади

ця концепція не віщувала нічого доброго, навіть тоді, коли б Військо Запорозьке, Українсько-козацька Гетьманська Держава залишалася в спілці з Москвою під зверхністю московського царя. І ще одне. Мазепа дуже добре розумів непопулярність польської концепції серед широких українських мас. До речі, ми маємо свідчення сучасника, французького дипломата Балюза, який побував в гетьмана Мазепи в Батурині в кінці 1704 р. і який розмовляв з гетьманом на різні політичні теми того часу. Він зауважив, що «кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну конюнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря, Мазепи. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя». До речі, Балю до Батурина заїхав вертаючись з Москви. «Одначе про корону польську пан Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Мазепа цілком ясно розумів ситуацію Речі Посполитої».

Ми маємо ще один документ того часу, 1708 року, лист, який Мазепа нібито написав до люблинського воеводи Адама Тарла. Цей лист безперечно ніколи не був надісланий, але він зберігся в московських архівах, за власноручним підписом Мазепи. В цьому листі Мазепа писав (як звичайно в Москві робилося, до українських оригіналів додавали московські переклади), «первие на землі звiзди будуть, небо же сохою орано, ежелиби Україна мела би когда возвратитися Короне Польской и народ козацкий, от веков к польскому имеющий ненависть, с Речию Посполитою соединен имел бить; Як съвят съвятем, не бендзе козак полякові братем, ожехшися на воді побратимства ляцького». Так писав Мазепа Тарлові. Хоч цей лист ніколи не був надісланий і не міг бути надісланим, він ясно показує, що гетьман Мазепа цілком добре розумів непопулярність польської орієнтації на Україні, де ще свіжі були спогади Хмельниччини.

Отже і польська концепція для гетьмана Мазепи була невідповідною. Пляни гетьмана Мазепи, як я вже коротко говорив, цілком безсумнівні. Маємо свідчення ворогів Мазепи, друзів Мазепи, сторонніх осіб, які не залишають жодного сумніву щодо справжніх плянів гетьмана Мазепи.

Петро I сам у промові до свого війська під Полтавою сказав: Що «король Карл і самозванец Ліщинський клятвой обязались между собой отторгнуть от России народи Малоросийские и учинить княжество особое под властью Мазепи, в которих ему бить великим князем и иметь у себе у владению козаков донских, запорожских и все роди козацкие, которие на сей стороне Волги». Московський офіційний історіограф XVIII ст., який користувався матеріялами урядових архівів — Голіков, на підставі офіційних московських джерел, писав, що Мазепа «возжелал некоторим образом с царем Петром сравнятся, то есть

сделаться ни от кого независимим владельцем». Офіційний російський щоденник воєнних дій 1709 р., на підставі захоплених москалями під Полтавою листів Мазепи до Карла XII, писав, що там, в тих листах, писалось: Що «малороссийские козацькие народи от Росии били особое книжение, а не под Росийскою Державою». Зрадник полковник Прилуцький Іван Галаган, що перебіг від Мазепи до москалів оповідав пізніше вже в 1745 р. історика Ригельману, що Мазепа придався «королю с тем, чтоб отбить нам от Росии и бить под Мазепеним правлением от всех монархов вольным». Полонені українські в Батурині, за словами Ригельмана, казали, що Мазепа «договор о том заключив, чтоб помагать королю шведскому и конфедерации польской», отже Ліщинському, Малоросию же би отрешит би от російського іга и бить ему самовластно князем. Те саме стверджує Орлик в своїх численних писаннях того й пізнішого часу і нарешті ми маємо нині безпосередню автентичну вказівку про наміри гетьмана.

У присязі гетьмана Мазепи, яка відбулася перед старшиною 1708 р. і яка була оголошена в Бендерах офіційно після смерти Мазепи, було написано, що «задля визволення Батьківщини, Запорозького Війська і всього українського народу від страшного московського ярма неволи, вложеного на наші шиї, щоб привернути, поправити й поширити поламани і до останнього упадку доведені закони та свободи, він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і мав за свій обов'язок і з своєю синівською любов'ю до своєї Отчизни, Матки нашої і з повинности свого гетьманського уряду проти ворогів москалів за добро Отчизни в обороні законів і свобод повстати усіма способами і засобами боронитися та з'єднаними збройними силами священного королівського маєстату Швеції і Запорозького Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя і останньої краплі крови воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська Отчизна і Запорозьке Військо від деспотичного московського ярма, і наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану».

Я міг би навести ще дуже багато інших свідчень, але всі вони говорять одне. Гетьман Мазепа не належав ні до кримської, ні до польської орієнтації, він мав українську орієнтацію. Може дехто питає, чи були ще якісь інші орієнтації тоді на Україні? Невже ж не було орієнтації московської! Виявляється з уважного дослідження всіх документальних даних, що в керівних колах української старшини, у всіх поважних політичних колах України не було жодного сліду московської орієнтації. Це вказує на те, що та ідея, яка була покладена в Переяславську угоду, до кінця XVII ст. цілковито втратила всякий кредит. Але розвиток історичних подій, на яких я вже не буду спинятись зараз докладніше, призвів до того, що Карл XII вступив на територію України. Мазепа мусів виступити одверто проти Москви. Сталася трагедія батуринська, сталася ще більша трагедія полтавська.

Український уряд, на чолі з гетьманом Мазепою, пішов на еміграцію, де того ж року, в ночі з 21 на 22 вересня 1709 р. Мазепа помер, і пляни гетьмана Мазепи були знівечені. Але дальша історія України явно показала, що, властиво, ця величезна поразка української держави й української державницької ідеї, яка сталася 1708-1709 рр. разом з тим, стала й початком дальшого розвитку українства, української національно-визвольної ідеї. Один з найвидатніших українських мистців того часу, гравер Данило Галяховський в 1708 році створив визначний мистецький твір-гравюру, присвячену гетьманові Мазепі, єдиний примірник якої якимсь чудом зацілів на Київщині й згодом потрапив після подій 1708-1709 рр. до Музею Красінських у Варшаві де й загинув у 1944 р. на пожарищі польської столиці. Там, портрет той гравюра (вона на щастя опублікована), зображує світ, який валиться, але гордо і мужньо стоїть лицар гетьман Іван Мазепа.